

*M. Tarnavskiy*

## CONTRIBUTION OF FAMOUS ARCHEOLOGIST V.AULIKH INTO RESEARCHES OF OLD HALYCH

*The article is devoted to researches of Old Halych made by famous archeologist V.Aulikh in the second half of the XX century.*

**Keywords:** Old Halych, V.Aulikh, structure of a town, Zoloty Tok.

Матеріал надійшов 28.03.2013 р.

УДК 947. 7 “16|17”+[904:738.81:355.541]

*Мироненко Л. В.*

## БАТУРИНСЬКІ КАХЛІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст. ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ПІШИХ ВОЇНІВ ТА ВЕРШНИКІВ ЯК ДОДАТКОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВБРАННЯ ТА ОЗБРОЄННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА

*У статті розглядаються кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із Батурина, що містять зображення піших воїнів та вершників, на основі аналізу яких можна доповнити інформацію про вбрання, озброєння та склад гетьманського війська часів Івана Мазепи.*

**Ключові слова:** Гетьманщина, кахлі, мотив «вершник на коні», озброєння, склад війська.

Батурин є однією з найяскравіших пам'яток гетьманської доби. За шістнадцять років широкомасштабної роботи, яка велася з 1995 р., вдалося провести археологічні дослідження на території всіх топографічних частин міста: Литовському замку (цитаделі середньовічного міста), Фортеці, посаді, замському Крупицько-Батуринському Свято-Миколаївському монастирі, будинку В. Кочубея на Чорній річці та замській резиденції гетьмана І. Мазепи на Гончарівці [21].

Значну групу матеріалів, зібраних за роки археологічних досліджень, утворює архітектурно-декоративна кераміка, представлена, в першу чергу, пічними кахлями та декоративними кахлями зовнішнього оздоблення споруд. Беручи за основу орнаментальний мотив, сьогодні вдалося виділити 210 робочих типів кахель<sup>1</sup>. Велика кількість виявлених типів свідчить про наявність власного осередку кахлярського виробництва, оскільки завезення такого великого обсягу продукції було б просто економічно недоцільним.

<sup>1</sup> Використовується робоча типологія кахлів, запропонована Ю. М. Ситим у процесі дослідження Батурина.

Серед виявлених під час розкопок у Батурині екземплярів окрему орнаментальну групу утворюють кахлі з зображенням вершників, а також піших воїнів. В основу цього мотиву покладений геральдичний сюжет «Погоня», по'єднаний з зображенням Георгія Змієборця [3, с. 443]. У декорі кахляних виробів сюжет з вершником на коні стає відомим у XVII ст., однак масового поширення набуває в кінці XVII — на початку XVIII ст. і зустрічається в культурних шарах Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського, Переяслав-Хмельницького, Умані, Суботова, Корсуня, Білгород-Дністровського та інших міст [3, с. 443; 1; 2, с. 52; 6; 7].

Кохлі, що містили зображення вояків, детально розглядаються в працях Л. Виногородської, А. Колупаєвої, Д. Куштана та інших науковців [3, с. 443; 4, с. 32]. У своїх доробках автори намагалися розкрити проблему походження даного сюжету, розглядали його основні різновиди, звертаючи особливу увагу на фактори, що спричинили подібні зміни [8].

Найчастіше кахлі з таким орнаментальним сюжетом використовувалися в облицюванні пе-

чей козацької старшини і виступали символом отамана-переможця [3, с. 443]. Судячи з кахель, що походять з території Центральної та Східної Європи [22; 23], зображений вершник зовнішністю і спорядженням нагадував воїна тієї місцевості, де були поширені дані кахлярські вироби, особливо, якщо йдеться про кахлі місцевого виробництва, оскільки майстер, що займався їх виготовленням, зазвичай зображував те, що бачив особисто. З огляду на це, мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі зображень піших воїнів та вершників на коні, що містяться в декорі батуринських кахель, доповнити інформацію про одяг, спорядження, зброю та склад війська Гетьманщини на кінець XVII — початок XVIII ст.

У 2001 році під час дослідження садиби заможного мешканця Батурина в розвалі кахляної груби була виявлена прямокутна поліхромна лицьова кахля (15,0 x 23,0 см) типу 65 (рис. 1, 1) із зображенням рицаря [10, с. 42]. По периметру, окрім нижньої частини, кахля оточена декоративною рамкою, що зліва містила декоративний хвилястий орнамент. В основі орнаментального оздоблення — піший воїн, зображений майже на повний зріст, з мечем (або шаблею) у лівій руці та списом за спиною. Вбрання воїна — вишукано розшитий каптан із галунами та широким поясом, за який з лівого боку застромлений пістоль. Головний убір нагадує мушкетерську шляпу, прикрашену пером. З огляду на вбрання, обладунок і озброєння можна стверджувати, що на кахлі зображений офіцер-найманець у європейському одязі XVII ст. [4, с. 32]. Представлений мотив, скоріше за все, був запозичений з європейського мистецтва.

Зображення воїна на повний зріст міститься в декорі кахлі типу 114 (рис. 1, 2) з облицювання печі в будинку В. Кочубея [11, с. 151]. Кахля покрита поливою нетипового бірюзового кольору. Такий колір поливи є дуже рідкісним і зустрічається лише на виробках, що прикрашали піч у будинку генерального судді. Швидше за все, полива, враховуючи її рідкісність, була досить коштовною і замовлялася В. Кочубеєм з метою вирізнити свою піч серед інших. Однак не варто відкидати припущення, що нетиповий колір міг бути наслідком технологічної помилки під час приготування поливи. Точні розміри кахлі не вдалося встановити через відсутність її верхньої частини, однак можна визначити її ширину, що становить 14,5 см. На кахлі зображений воїн у багато розшитому каптані з двома рядами гудзиків та широкими рукавами. Каптан підперезаний поясом. На ногах зображеного воїна високі чо-

боти з підборами. У лівій частині кахлі можна розгледіти гострий кінець вигнутої шаблі.

Сюжет, форма, розміри представлених вище кахлів типу 65 і 114 подібні. Однак на кахлі з печі в будинку В. Кочубея, зважаючи на розкішне вбрання, швидше за все, зображений представник козацької старшини або ж, на думку Л. Вингородської, російський офіцер.

На території Цитаделі під час дослідження гетьманського палацу у 1996 р. у культурному шарі був виявлений фрагмент лицьової поліхромної кахлі з частковим зображенням воїна, що був вдягнений в каптан з коротким завернутим до ліктя рукавом [12, с. 13]. Каптан підперезаний тонким, можливо, шкіряним поясом, за який застромлений мушкет (рис. 1, 3). Масштаб зображення близький до зображення на кахлях типів 65 та 114, однак вбрання вказує на місцеве походження воїна-козака.

Окрему групу утворюють кахлі з зображенням вершників на коні, які зустрічаються як на цілих екземплярах, так і на фрагментах із зображенням кінських ніг, голів, задньої частини з хвостом (рис. 1, 5–10). Оскільки кахлі з зображенням вершника, на думку Л. Вингородської [3, с. 443], символізують отамана-переможця, то в цьому контексті варто розглянути кахлю типу 41 (рис. 2, 1), що була знайдена під час розкопок гетьманського палацу на території Цитаделі [13, с. 15]. На лицьовій квадратній кахлі (19,0 x 22,5 см) зображений вершник, обернений анфас, на коні, задня частина якого покрита попоною в клітинку. Між ніг коня, голова якого прикрашена пір'ям, знаходиться паз з довгим закрученим хвостом. Фігура вершника виконана примітивно, однак досить детально. Воїн вдягнений в каптан, що застібувався на гудзика чи гаплики з накидними шнуровими петлями. Оскільки голова пророблена дуже погано, контури обличчя зливаються з контурами високої шапки. На ноги вдягнені чоботи зі шпорами у вигляді семипроменевої зірки. У лівій руці вершник тримає булаву, у правій — прапор на довгому древку. Наявність одного з козацьких клейнодів, а також прапора в руках вказує на високий соціальний статус зображеного, що може бути гетьманом або ж представником козацької старшини.

Серед усіх кахель із мотивом вершника на коні можна виокремити екземпляри, стилістика виконання яких, а також специфічний вигляд та озброєння вказують на відчутні російські впливи.

У 2003 році під час дослідження гетьманського палацу на Цитаделі [14, с. 117] була виявлена лицьова кахля типу 45-Б (рис. 2, 2) з не-

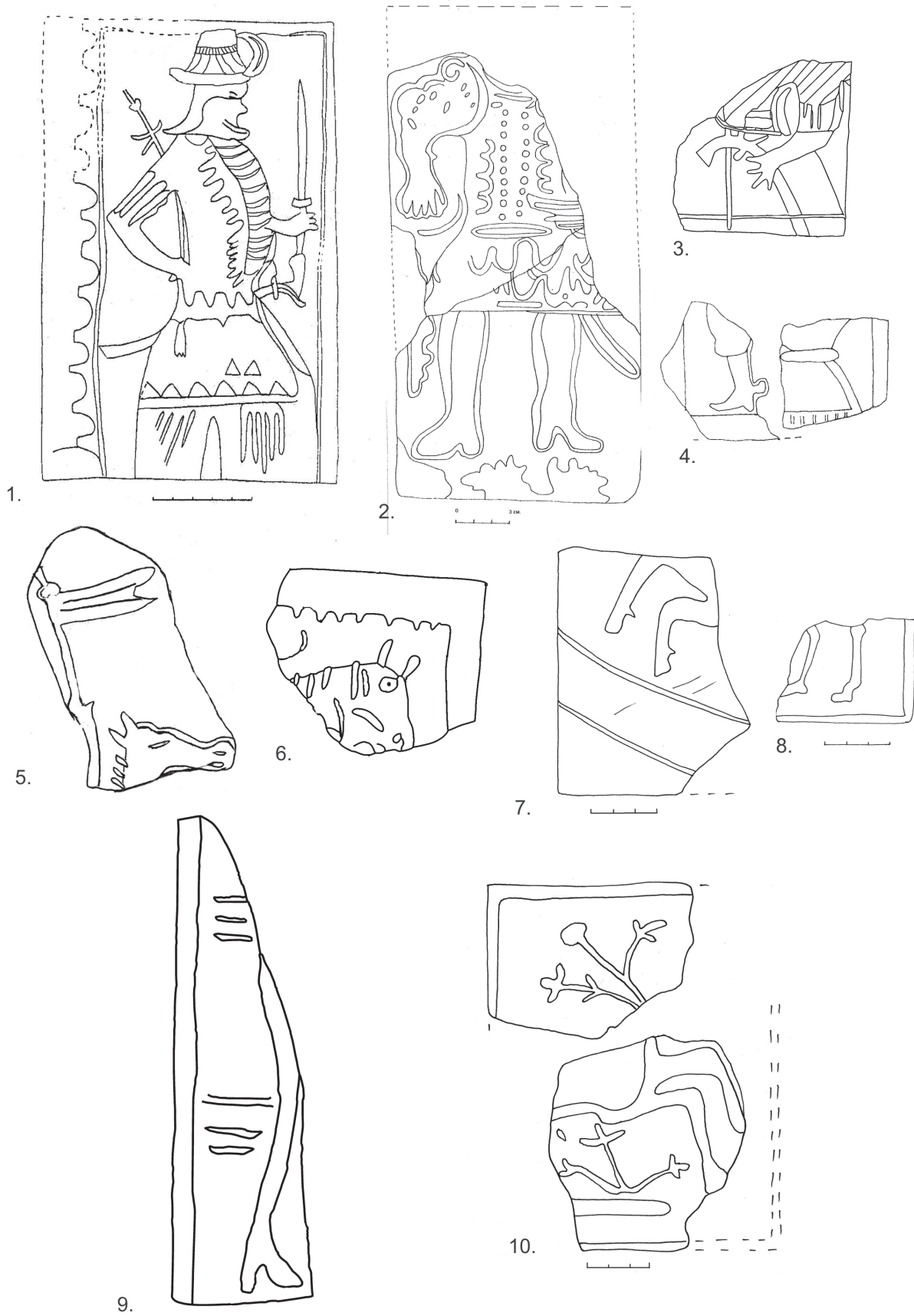


Рис. 1. Батури́нські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображенням піших воїнів та вершників

широкою декоративною рамкою по периметру, точні розміри якої не вдалося встановити через фрагментарність зображення. На збережених фрагментах можна побачити чотири ноги коня та ногу вершника, просунуту в петлю, що могла являти собою спрощене схематичне зображення стремені, або ж бути справді однією зі шкіряних петель, що застосовувалася у верховій їзді як дешевша, але менш ефективна альтернатива стременам. У нижньому правому куті міститься дзеркальний напис «П'ОКО..», що можна розшифрувати як заклик «По конях!». Подібні тлумачні написи, окрім батуринського екземпляра, зустрічаються на кахлях XVII–XVIII ст. з Умані та Черкас [7], однак цей декоративний прийом, що був властивий кахляним виробам Російської держави зазначеного періоду [9, с. 170–250], не був особливо поширеним на території українських земель.

На лицьовій квадратній (22,0 x 22,0 см) кахлі типу 45 (рис. 2, 3), фрагменти якої були виявлені на території Цитаделі у 2006 р. [15, с. 67], міститься зображення воїна з густою бородою, в обладунках і зі списом в руці. Ліва частина кахлі не збереглася. У верхньому правому куті кахлі зображена квітка, найімовірніше — лілія.

В основі схожого сюжету, що містився у декорі квадратної (20,0 x 20,0 см) лицьової кахлі типу 45-А [13, с. 15], прикрашеної зеленою поливою, знаходиться вершник на коні в каптані, підперезаному поясом, чоботи невисокі, до середини гомілки, на голові невисока шапка (рис. 2, 4). У руках воїн тримає спис, направлений вперед по ходу руху коня. Під копитами тварини зображена велика п'ятипелюсткова квітка з серединкою, утвореною двома вписаними один в одне колами. Частина рослинного орнаменту, що, можливо, має продовження на іншій кахлі, зображена в правій частині кахлі.

Одяг вершників у більшості деталей повторює вбрання російських воїнів другої половини XVII ст., зображення яких містяться в «Историческом описании одежды и вооружения российских войск» [5]. На фактор російського впливу вказує і наявність списа в озброєнні вершника. Така колюча держакова зброя як спис до XVIII ст. не була поширена серед козацького гетьманського війська [18, с. 135]. На користь цього факту свідчить те, що під час розкопок поля Берестейської битви, що дали найбільше матеріалів щодо озброєння часів Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького, кількість знайдених списів порівняно зі знахідками інших видів холодної зброї є досить незначною (всього чотири екземпляри) [17, с. 236]. Лише на

межі XVII–XVIII ст. [18, с. 135] під впливом російської військової традиції спис стає неодмінним атрибутом озброєння представника гетьманського війська. Саме в цей час зображення вершників зі списом з'являються в декорі батуринських кахель.

Варто також звернути увагу на таку деталь, як наявність шпор на чоботах у зображених на кахлях вершників (тип 41). Відомо, що в російській кінноті XVI–XVII ст. шпори застосовувалися вкрай рідко, оскільки російські вершники дотримувалися східної кочівницької традиції їзди верхи на коротких стременах, які дозволяли їм вільно повертатися в різні сторони, знаходячись у сідлі [16]. За Петра I з формуванням регулярних полків кінноти і застосуванням європейської манери їзди роль шпор у російському війську значно зростає, хоча, на думку історика В. Перхавка [16], козаки, що відносилися до іррегулярних загонів кінноти, продовжували користуватися нагайкою. На представлених кахлях з мотивом вершника на коні шпори присутні лише на зображенні гетьмана з булавою і прапором на кахлі типу 41 та на дрібному фрагменті поліхромної кахлі з території Цитаделі, де міститься лише зображення ноги в чоботах та частини шароварів (рис. 1, 4). Наявність шпор у вбранні гетьмана чи представника козацької старшини, зображеного на кахлі типу 41, могла бути не лише даниною європейській моді, а і традиційним для того часу атрибутом високого соціального і військового статусу.

Розглядаючи стилістично подібні зображення вершників у декорі кахель типу 45 і 45-А, можна помітити, що на одному з них (тип 45-А) зображений козак зі списом, вбраний у військовий костюм на кшталт московського, на другому — воїн з густою бородою, без сумніву, російського походження. З огляду на ці зображення, можна припустити, що одяг і озброєння козаків, що споряджали себе за власний кошт, повторювали моду російського військового костюму. Вказаний факт підтверджується згадками про відсутність уніфікованого вбрання у козацькому війську, що, в першу чергу, мало свідчити про його певну незалежність і привілеї [20, с. 238]. Зображення вершника, схожого на московського, може свідчити про присутність на території Батурина російської залози, що згідно з рядом статей, договорів та угод, мали бути присутніми на території найбільших міст Лівобережної України, що на той час знаходилася під владою Російської держави. На користь такої версії слугують відомості про поліетнічний склад військових форму-



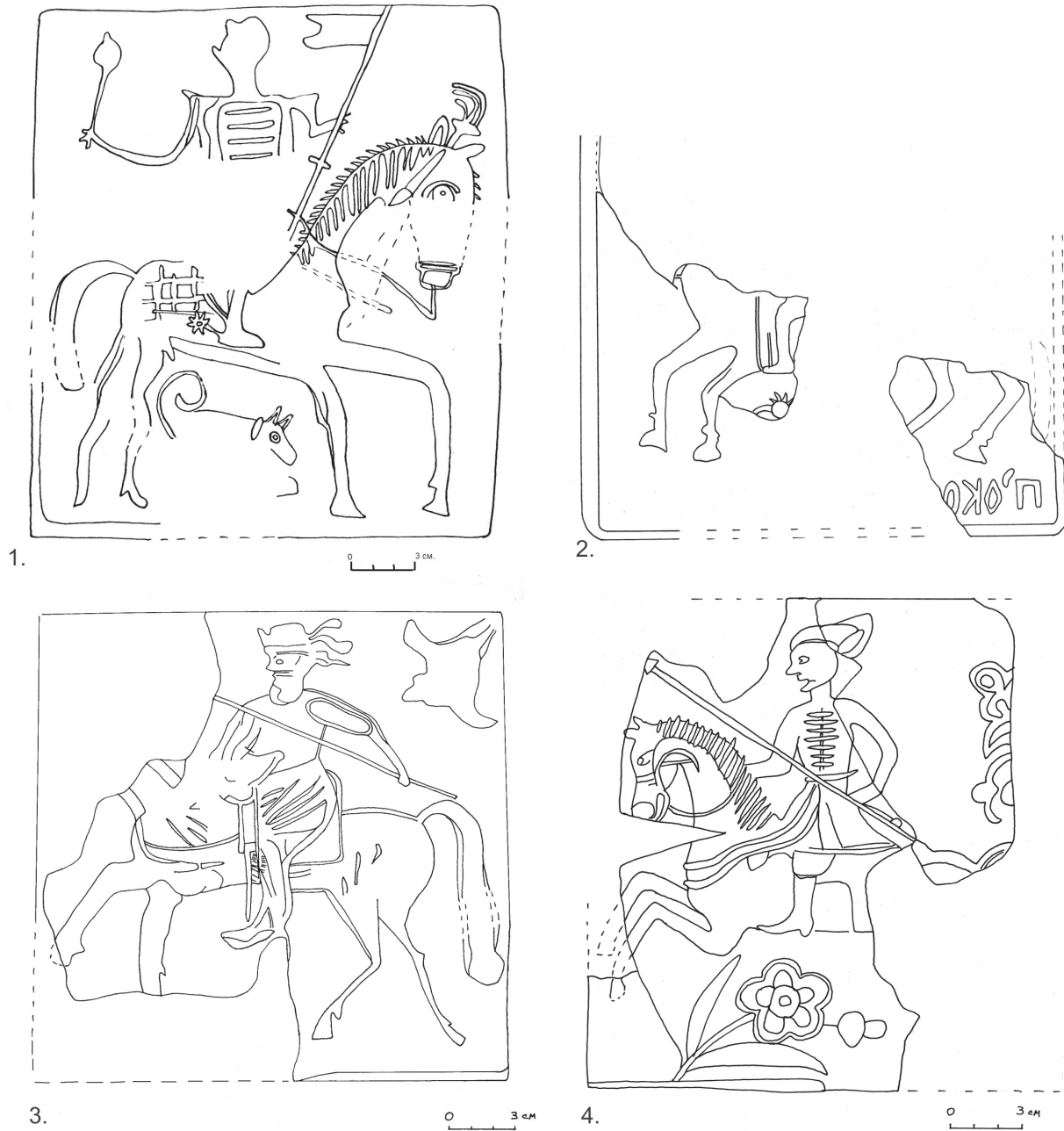


Рис. 2. Батуринські кахлі XVII – початку XVIII ст. з зображеннями вершників на коні

вань Гетьманщини, особливо якщо йдеться про охотницьке (наймане) військо [19]. Таке твердження у контексті нашого дослідження здається переконливим, особливо беручи до уваги місцеве походження кахель, а також аналогії з кахляними виробами Центрально-Східної Європи та українських земель, на яких воїни зображувалися в одязі та обладунку, характерному для тієї місцевості і того періоду, до якого відносилася виявлена кахля.

Таким чином, батуринські кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників на коні є не лише довершеними зразками кахлярського мистецтва доби Івана Мазепи, а й цінним зображальним джерелом, що дозволяє скласти уявлення про склад війська на території гетьманської столиці, а також про озброєння, одяг, кінське спорядження представника гетьманського війська.

## Список літератури

1. Виногородська Л. Кахлі Середнього Подніпров'я : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 [Електронний ресурс] / Л. І. Виногородська ; Ін-т археології НАН України. — К., 1993. — 265 с.
2. Виногородська Л. Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського / Л. Виногородська // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 2 (6). — С. 439–448.
3. Виногородская Л. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков / Л. Виногородская // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць / за ред. О. М. Титової, С. О. Біляєвої, Л. І. Виногородської, Г. Ю. Івакіна. — Вип. 16. — К. : Часи козацькі, 2007. — С. 44.
4. Виногородська Л. Батуринська кахля / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Пам'ятки України : історія та культура. — 2008. — № 3. — С. 28–38.
5. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками / составленное по Высочайшему повелению. — СПб : «Балашев и Ко», 1899. — 364 с.
6. Куштан Д. П. Сюжетні кахлі з пізньосередньовічного Корсуня / Д. П. Куштан // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.) : матер. наук.-практ. конференції (28 листопада 2007 р.). — Корсунь-Шевченківський : [б. в.], 2007. — С. 97–100.
7. Куштан Д. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины) / Д. Куштан // Ніжинська старовина. — Вип. 10 (13). — К., 2010. — С. 42–51.
8. Куштан Д. П. З приводу тлумачення мотиву «вершник на коні» на деяких українських кахлях XVII–XVIII ст. / Д. П. Куштан // Заповідна Хортиця : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя : [б. в.], 2011. — С. 175–177.
9. Маслих С. А. Русское изразцовое искусство XV–XIX веков / С. А. Маслих. — М. : Изобразительное искусство, 1983. — 271 с.
10. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в 2001 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, В. Коваленко та ін. // НА ІА НАНУ. — № 2001/47. — 80 с.
11. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в 2005 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, Н. Єгорова та ін. // НА ІА НАНУ. — № 2006/118. — 250 с.
12. Науковий звіт про археологічні роботи в 1996 р. на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. / Ю. Ситий, О. Васюта, В. Коваленко та ін. // НА ІА НАНУ. — № 1996/2. — 152 с.
13. Науковий звіт про археологічні роботи в 1997 р. смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. / Ю. Ситий, О. Васюта, В. Коваленко // НА ІА НАНУ. — № 1998/15. — 72 с.
14. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в 2003 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, В. Коваленко та ін. // НА ІА НАНУ. — № 2003/195. — 203 с.
15. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в 2007 р. смт. Батурин Бахмацького р-н Чернігівської обл. / Ю. Ситий, Н. Єгорова, В. Коваленко та ін. // НА ІА НАН України. — № 2008/96. — Т. 1. — 78 с.
16. Перхавко В. Возникновение шпор [Електронний ресурс] / В. Перхавко. — Режим доступу: [http://thehorses.ru/text/text\\_170.htm](http://thehorses.ru/text/text_170.htm).
17. Свешніков І. К. Битва під Берестечком : монографія / І. К. Свешніков. — Львів : Слово, 1992. — 304 с.
18. Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини XVIII ст. / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. — 2008. — Вип. 1 (16). — С. 130–154.
19. Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків : склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина XVIII ст. / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни. — К. : Інститут історії України, 2010. — Число 16. — С. 210–238.
20. Славутич Є. Службовий костюм «охотницького» війська Гетьманщини (остання третина XVII — перша третина XVIII ст.) / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни. — К. : Інститут історії України, 2011. — Число 19. — С. 236–264.
21. Сытый Ю. Н. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и декор зданий Батурина конца XVII века / Ю. Н. Сытый, Л. В. Мироненко // Проблемы сохранения культурного наследия : материалы международного семинара 8 декабря 2011 года / под ред. Н. А. Пагова, О. А. Андросова, А. В. Климина и др. — Брянск : Издательский дом «Город-32», 2012. — С. 116–136.
22. Čeněk Pavlík — Ondřej Šedo Soubor kachlů z obce Bulhary u Mikulova. Nálezové okolnosti // RegioM. — 2006. — S. 18–45.
23. Nocun P. Poznagotycki piec kaflowy z zamku w Chudowie kolo Gliwic. Idea odtworzenia zabytku na podstawie pozyskanego materiału archeologicznego / P. Nocun // Alma Mater. — № 99. — Kraków, 2008. — S. 122–126.

L. Myronenko

**BATURIN'S TALES OF THE END OF 17<sup>TH</sup> — THE BEGINNING OF THE 18<sup>TH</sup> CENTURY WITH THE PICTURE OF PEDESTRIAN WARRIOR AND HORSEBACK RIDERS AS ADDITIONAL SOURCE FOR STUDYING CLOSES AND WEAPONS OF THE HETMANATE'S TROOPS**

*This article is about tiles of the end of XVII-the beginning of the XVIII century from Baturin, that contains the pictures of pedestrian warrior and horseback riders on the basis of which analysis it is possible to add information about dresses, weapons and structure of hetman army in the time of Ivan Mazepa.*

**Keywords:** Hetmanate, tales, motive of «horseback rider», weapons, structure of army.

Матеріал надійшов 25.03.2013 р.